

Sedláček, Jan

O modalitě vedlejších vět v slovanských jazycích

In: *Otázky slovanské syntaxe. III, Sborník symposia "Modální výstavba výpovědi v slovanských jazycích"*, Brno 27.-30. září 1971. Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1973, pp. 227-231

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120860>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

O MODALITĚ VEDLEJSÍCH VĚT V SLOVANSKÝCH JAZYCÍCH

1. Vedlejší věty nemají, jak známo, samostatnou modální platnost, nýbrž vyjadřují jen nepřímou modalitu bez vlastní koncové intonace. Proto je nositelem základní, tzv. postojové modalit v podřadném souvětí vždy věta hlavní.¹ Tato okolnost se právem považuje za důležitý znak souvětne hypotaxe, který vyplývá z komplexnosti podřadného souvětí.²

Komplexní charakter podřadného souvětí se projevuje také v tom, že vyjadřování nepřímé modalit není jen záležitostí vedlejší věty, nýbrž celého souvětí jako jedné výpovědní jednotky. Je to zřejmě zvláště v případech, kdy modalita vedlejší věty závisí na lexikálním obsazení pozice, která přísluší řídicímu, konstrukčně určujícímu výrazu hlavní věty (srov. *oznámil, že přijde | nařídili, aby přišel | ptali se, jestli přijde*). V některých případech má určující význam také mluvnické ztvárnění hlavní věty, přesněji řečeno jejího predikačního jádra, např. *zjistil, že přijde | zjistil, jestli přijde* apod. Záleží také na tom, zda má věta hlavní kladnou nebo zápornou formu, např. *vím, že přijde | nevím, jestli přijde* apod. Vzájemná vázanost a souhra mezi hlavní a vedlejší větou v souvětí se zvláště výrazně projevuje v podmínkovém souvětí při vyjadřování různých odstínů hypotetické modalitnosti.

2. Při reprodukci prvotního projevu v tzv. nepřímé řeči se nevyjadřuje citový postoj prvotního mluvčího mluvnickými nebo zvukovými prostředky. V nepřímé řeči se neuplatňuje protiklad mezi základní, citově neutrální formou vyjádření a jejími modálně příznakovými, emocionálně motivovanými obměnami (modifikáty).³ Proto u různých typů aktualizovaných, citově zabarvených forem prvotního projevu dochází při translaci do roviny nepřímé řeči k neutralizaci a výrazové nivelizaci. Např. citově zabarvené věty rozkazovací s příznakovou, zvolací intonací mají v nepřímé řeči stejnou formu jako věty citově neutrální. Zvolací věty nemají svůj protějšek v rovině nepřímé řeči, protože jde o citově příznakové, aktualizované obměny vět citově neutrálních a jejich jediným formálním příznakem je zvolací intonace.⁴ Závislé věty rozkazovací a práci tvoří v nepřímé řeči jeden formálně nediferen-

¹ Srov. J. Bauer, *Modálnost výpovědi a kategorie slovesného modu*, Jaz Čas 18, 1967, 90.

² Srov. K. Svoboda, *Parataze a hypotaxe z hlediska modální výstavby souvětí a z hlediska sledu vět*, SaS 22, 1961, 241–254, zvl. 242n. K tomu srov. J. Bauer, *Zum Charakter und zur Entwicklung der Hypotaxe in den slawischen Sprachen*, Probleme der strukturellen Grammatik und Semantik 1968, 159–160, pozn. 10.

³ Tento protiklad se právem považuje za nezbytný předpoklad k tomu, aby bylo vůbec možno vyjádřit citový postoj, srov. M. Grepl, *Emocionálně motivované aktualizace v syntaktické struktuře výpovědi*, Brno 1967, zvl. 11, 61n.

⁴ Fr. Kopečný správně upozorňuje na to, že se přímý charakter zvolání u těchto vět v souvětí příliš neztrácí, protože uvozovací výrazy nabývají rázu partikulí, viz *Základy české skladby*, Praha 1958, 290.

covaný typ vět žádacích, kdežto v samostatné platnosti jsou v slovan. jazycích formálně rozlišeny jako dva modální větné typy. Výrazová nivelizace se projevuje v nepřímé řeči také u vět tázacích. Např. různé citové částice v emocionálně zabarvených otázkách se v nepřímé otázce neužívají: *copak děláš? / zeptal se ho, co dělá* apod.

V rovině nepřímé modality má protiklad věta jako abstraktní vzorec a její promluvové realizace minimální rozpětí. V zásadě se tu uplatňují jen variace podmíněné aktuálním členěním výpovědi.

3. S potlačením emocionální složky a s omezením promluvových modifikací souvisí výrazně gramatický charakter vyjadřování nepřímé modality. Přispívá k tomu mimo jiné také okolnost, že se prostředky nepřímé modality v různé míře přizpůsobují potřebě vyjádřit ryze syntaktické, mezivětné vztahy uvnitř souvětí a přejímají tak do jisté míry úlohu konstrukčních prvků v souvětěné stavbě. Proto se u nich projevuje v různé míře sklon k formalizaci a gramatikalizaci. Např. prostředky roviny lexikální, různé citové částice, nabývají v podřadném souvětí druhotné funkce spojovacích prostředků. Prostředky roviny syntaktické, různé opisy s částicemi, se v důsledku posouvání gramatické osoby v nepřímé řeči paradigmaticky a nabývají povahy syntaktických modů, např. čes. (*řekli*) *at přijdu, at přijdeš, at přijde* atd. Plně paradigmatický charakter má jihoslov. spojení *da* + prézens se silným sklonem ke gramatikalizaci v bulh. a maked. Je velmi pravděpodobné, že se i slovanský kondicionál plně paradigmaticky konstituoval především ve vedlejších větách, kde je již v nejstarší historické době mnohem častější než v samostatné platnosti. Náběh k formalizaci, projevující se v užívání slovesných způsobů ve vedlejších větách, souvisí s tím, že se slovesné mody stávají v různé míře prostředkem k vyjádření hypotaktického vztahu v souvětí. Klasickým dokladem toho je vývoj latinského (románského) konjunktivu.⁵

4. V slovanských jazycích má vyjadřování nepřímé modality převážně komplexní charakter, při němž se hranice mezi rovinou morfologickou a syntaktickou v různé míře stírá. Spojky se stávají součástí komplexního vyjadřování nepřímé modality a plní ve větě funkci modálně konstitutivních prvků.⁶ Např. v severoslov. jazycích srůstají spojky s kondicionálovým prvkem *by* a kondicionál ztrácí tak svou autonomnost jako jednotka roviny morfologické, stává se součástí větné (souvětěné) struktury. V jihoslov. jazycích se nepřímá modalita vyjadřuje syntakticky spojením *da* + prézens a *da* plní při tom ve větě zároveň funkci spojky i modální částice.

Typologicky odlišný ráz má vyjadřování nepřímé modality např. v románských jazycích (s výjimkou rum.). V nich je nositelem větné modality ve vedlejší větě konjunktiv, který si zachovává svou autonomnost. Spojky jsou modálně indiferentní a nepodílejí se na modální výstavbě věty (srov. univerzální lat. spojku *quod* a její kontinuity v román. jazycích). Nedochozí tu k agregaci prostředků různých jazykových rovin v souvětěné struktuře a hranice mezi rovinou morfologickou a syntaktickou zůstává zřetelná.

Slovanské jazyky se poměrně nejvíce vzdálily od původního stavu indoevropského, charakterizovaného diferencovanou soustavou slovesných způ-

⁵ Srov. R. A. Budagov, *Проблема гипотетической модальности в романских языках*, Изв. АН СССР 6, 1947, вып. 2, 149—156.

⁶ Srov. K. Svoboda, *K podstatě větý zejména z hlediska modálnosti*, SaS 27, 1966, 97—103 zvl. 99.

sobů s vyhraněnými modálními významy a značnou autonomností ve větě (souvětí). Pozdější vývoj směřující ke komplexnímu vyjadřování větné modality v slovan. jazycích byl podmíněn rozpadem starého systému slovesných způsobů a vznikem nových modů syntaktického, analytického typu, a souvisel také s rozvojem hypotaxe, jež pro své stále diferencovanější vyjadřovací potřeby využívala prostředků různých jazykových rovin.⁷

5. Mezi prostředky přímé a nepřímé modality dochází k zajímavým, historicky proměnlivým oscilacím a projevují se tu protichůdné tendence unifikční a diferenciacní. Např. v jihoslovan. jazycích (s výjimkou slovin., kajk. a čak.) mají zjišťovací otázky přímé i nepřímé stejnou formu, v obou se užívá částice *li*. V slovin., kajk. a čak. se nepřímé zjišťovací otázky uvozují speciálními spojkami (*če, ako*). V severoslovan. jazycích bylo užívání částice *li* v samostatných tázacích větách postupně omezeno nebo zcela potlačeno a tím se samostatné zjišťovací otázky formálně odlišily od otázek závislých, v nichž je užití částice *li* závazné. Sekundárně však dochází zase k formálnímu vyrovnávání rozšířením některých jiných částic do tázacích vět samostatných i závislých, např. pol. *czy*, ukr. *чи*, sloven. *či* apod.

Podnět k diferencovanému vyjadřování přímé a nepřímé modality vychází někdy z potřeby vyjádřit explicitněji hypotaktický vztah v souvětí. Proto se někdy uvozuje nepřímá řeč obsahovými, modálně indiferentními spojkami, jež signalizují vztah syntaktické podřadnosti. Např. v čak. a kajk. nářečích a v slovin. se někdy uvozují nepřímé otázky spojkou *da/de*, např. *počela pitat da šta mi je* (Korčula).⁸ Spojka *da* uvozuje někdy také věty žádací, např. *kaže in da ga neka pustu* (Korčula)⁹, slovin. *pravi da naj pridem* apod. V staré bulh. a srb. se v této platnosti užívala obsahová spojka *kako (jako): tako im rucete kako što est moe da mi e vratet na tragu* (I. Bogdan, *Documente CXXIII*).¹⁰

6. Nepřímá modalita se vyjadřuje nejen obsahovými větami přímo odvozenými z vět samostatných, nýbrž také vedlejšími větami, u nichž je povědomí o jejich odvozenosti oslabeno nebo vůbec neexistuje. V těchto větách nejde o reprodukci modality prvotního projevu, nýbrž o modifikovaný reflex základní, tzv. postojové modality. Např. k větám s nepřímou rozkazovací (přací) modalitou se řadí jako zvláštní podtyp věty finální, které se většinou shodují po stránce formální s obsahovými větami žádacími a spolu s nimi vytvářejí širší typ vět s modalitou voluntativní. Sekundárně se projevuje tendence odlišit vyjadřování finality pomocí speciálních spojek nebo korelativních výrazů a vznikají tak složené spojovací výrazy typu čes. *proto, aby; za tím účelem, aby*; rus. *для того, чтобы*; sch. *zato da (bi)*, bulh. a maked. *za da* apod. K tomuto širšímu modálnímu větnému (souvětnému) typu patří také vyjadřování nutnosti (pasivní volitivnosti) a obavy (záporné intence) ve vedlejších větách.

⁷ Srov. A. Meillet, *Linguistique historique e unguistique générale*, Paris 1926, 192: En indo-européen, chaque mode avait sa valeur sémantique propre. Peu à peu, au fur et à mesure que la structure des phrases se complique et qu'à l'usage dominant des phrases simplement coordonnées et des phrases relatives, se superpose un système compliqué de phrases subordonnées, le mode à forme dérivée sert surtout à caractériser certains types de subordonnées et certaines nuances de sens chez les subordonnées.

⁸ M. Moskovljević, *Говор острва Корчула*, СДЗБ 11, 1959, 205; srov. též N. Majnarić, *Neke sintaktičke pojave u ravnogorskom narječju*, Ivšičev zbornik, Zagreb 1963, 249n. aj.

⁹ M. Moskovljević, o. c., 205.

¹⁰ I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Tării Românești cu Brașovul și cu Țara ungurească în sec. XV și XVI*, București 1905.

K větám s tázací modalitou patří vedle nepřímých otázek také vedlejší věty, které nejsou přímo odvozeny z vět tázacích a nevyjadřují reprodukovanou otázku, ale mají tázací formu. Těmito větami se vyjadřuje často modální odstín nejistoty, pochybnosti, který je tázací modalitou implikován a zvláště výrazně se uplatňuje v tzv. rozvažovacích (deliberativních) otázkách. Např. čes. *nevím (pochybuji), jestli přijde*, sch. *kolebao se da li da stavi potpis*, rus. *сомневался в том, сумею ли я один справиться* (Turgeněv) apod. Jinou modifikaci tázací modalitty představují vedlejší věty, jež mají formu negativní otázky s indikativem nebo kondicionálem a vyjadřují předpoklad, jehož splnění je nejisté, ale žádoucí. Přáci odstín vystupuje výrazněji ve větách s kondicionálem a zčásti proniká v těchto větách i platnost finální.¹¹ Srov. např. sch. *dovukao se do ceste ne bi li zaustavio neki automobil*; pol. *zaczął się błąkać po wszystkich komnatach ... azali gdzie Jagienki nie spotka* (Z. Kaczkowski).¹² Obdobnou modální platnost měly v starém jazyce sch. věty s *jeda / eda*, v nichž se rovněž stýká modalita tázací a práci, někdy s odstínem finálním, např. *pojdoše onamo ... jeda ko zlamen'je najdu; poča ruti ter svuda obticati jeda bi ga gdi našal* (Jer. 231).¹³ Archaicky je tento typ vět doložen i v novém jazyce sch., např. *hajde da udarimo na nj, eda bismo ga kako satrli* (Vuk).¹⁴ V stsl. jsou dosvědčeny věty s *eda kako* (= aby snad ne), vyjadřující většinou děj nežádoucí.¹⁵

S modalitou práci a tázací se stýká modalita hypotetická. Souvislost mezi vyjadřováním přání a ireální podmínky se v jazycích pociťuje stále živě. Tuto souvislost dobře ilustruje např. tento doklad z Puškina: *презреть бы твое предсказанье! Мой конь и донныне носил бы меня*.¹⁶

Méně zřetelná je souvislost mezi tázací a potenciální modálností. Spojovacím článkem je tu modální odstín neurčitosti, nejistoty, který je implikován tázací modalitou a zároveň tvoří základ potenciální platnosti podmínkové věty.¹⁷ V dvojí platnosti podmínky potenciální a ireální se tak odráží dvojí afinitní vztah hypotetické modálnosti jednak k modalitě tázací, jednak k modalitě práci.

Rozbor jazykových fakt ukazuje, že v rovině nepřímé modalitty jsou hranice mezi základními typy modálnosti značně plynulé; dochází tu k přehodnocování základních modálních významů a vytvářejí se různé přechodné, hybridní modální útvary s druhotnými modálními významy. Odvozené modální významy, jež představují modifikované reflexy základní, postojové modalitty, přerůstají do oblasti subjektivně hodnotící modalitty, označované někdy jako modálnost v užším smyslu.

7. Pokud jde o modalitu v užším smyslu, projevují se mezi slovan. jazyky rozdíly především ve vyjadřování různé míry reálnosti, jež závisí na postoji

¹¹ A. Musić charakterizuje tento modální větný typ jako tzv. suspektivní otázky, Rad JAZU 172, 1908, 172.

¹² *Słownik języka polskiego* (PAN) I, Warszawa 1958, 269.

¹³ V. Jagić, *Život sv. Jerolima*, Starine 1, 1869.

¹⁴ T. Maretić, Rad JAZU 89, 1888, 70.

¹⁵ *Slovník jazyka staroslověnského* I, Praha 1966, 564–565.

¹⁶ Bohatý dokladový materiál, dokumentující tuto souvislost mezi přáním a ireální podmínkou, uvádí P. Garde, *L'emploi du conditionnel et de la particule by en russe* (Aix-en-Provence 1963), 113n.

¹⁷ T. Maretić, Rad JAZU 89, 1888, 93: „neizvjestnost je ono, što stoji po srijedi među hipotetičkijem i među interrogativnijem rečenicama.“

mluvčího, na jeho subjektivním přesvědčení o míře jistoty sdělovaného obsahu.¹⁸

V severoslovan. jazycích se užívá k vyjádření omezené míry reálnosti v různých typech vedlejších vět kondicionálu; vyjadřuje se jím např. děj popřený (po záporu) nebo děj domnělý, nejistý, o jehož realitě se pochybuje, např. rus. *я сомневаюсь (немыслимо), чтобы он вернулся; не слыхивал, чтоб рыба говорила* (Puškin); hluž. *wěrju, zo / njewěrju, zo by* atd.

V jihoslovan. jazycích má vyjadřování omezené reálnosti kondicionálem menší rozsah a je dosvědčeno v slovin., zčásti v sch. V bulh. se kondicionálu v této platnosti neužívá,¹⁹ ale rozdíly ve stupni reálnosti se mohou do jisté míry vyjádřit syntakticky, formou vedlejší věty: věta s *da* + přezens nebo *da* + perekt vyjadřuje omezenou reálnost, zvl. po záporu, kdežto věta uvozená spojkou *če* podává obsah sdělení jako plně reálný bez omezení,²⁰ např. *помня, че ми е изпратил книгата / не помня да е казал това; вярвам че / не вярвам да* apod. Je známo, že jde o širší jev balkánský, dosvědčený také v nřeč., rum. a alb. (rum. *crez, că / nu crez să* apod.).

Historicky vzato, nabylo vyjadřování omezené reálnosti kondicionálem největšího rozsahu v jazycích západoslovanských a dosáhlo své kulminace v starším období, do značné míry pod vlivem latiny, zatímco v ruštině jde o jev mladší, pozdější, který se rozvíjel ve spis. jazyce zčásti pod vlivem jazyků západoevropských.²¹

8. Mezi slovanskými jazyky jsou rozdíly také v tom, jak se vyjadřuje různá míra reálnosti v podmínkovém souvětí. Severoslovan. jazyky nemají speciální prostředky k explicitnímu vyjádření potenciality v podmínkovém souvětí a kondicionálu se tu užívá nediferencovaně k vyjádření podmínky ireální i potenciální. Naproti tomu v jihoslovan. jazycích bylo vyjadřování této dvojí platnosti v podmínkovém souvětí formálně rozlišeno tím, že se vytvořila nová forma ireálu a starý slovanský kondicionál byl přehodnocen na potenciál.

V slovan. jazycích, jejichž hypotaxe se formovala pod vlivem latiny, pronikal kondicionál v platnosti potenciální ve větším rozsahu již v nejstarší době; je dosvědčen již v staré češ.²² a velmi častý byl zvláště v staré charvátštině (zčásti napodobením lat. nebo ital. konjunktivu), zatímco v staré ruš. a srb. se dávala přednost v takových případech indikativu.²³

Vyjadřování nepřímé modality ve vedlejších větách patří k těm oblastem souvětne slovanské syntaxe, které jsou dosud poměrně málo prozkoumány jak v plánu synchronně konfrontačním, tak v plánu historickosrovnávacím.

¹⁸ Touto problematikou se na široké srovnávací základně zabýval zvláště J. Bauer, *K vývoji polských obsahových vět*, SPFFBU A 9, Brno 1961, 71–79; srov. též *Aktuální otázky historickosrovnávacího studia syntaxe slovanských jazyků*, *Slavia* 34, 1965, 450.

¹⁹ Srov. B. Panzer, *Der slavische Konditional*, München 1967, 78.

²⁰ Z. Genadieva-Mutafčieva, *За една от допълнителните функции на съюзите да и че в съвременния български език*, *Известия на Инст. за бълг. език*, кн. 8, 1962, 483 až 492.

²¹ Srov. A. A. Potebnja, *Из записок по русской грамматике*, т. 1–2, Москва 1958, 284; srov. též A. A. Виноградов, *Очерки по истории русского лит. языка 17–19 вв.*, Москва 1938, 172.

²² Srov. J. Straka, *Příspěvek k vývoji české hypotaxe*, MNHMA (sborník prof. J. Zubatého), Praha 1926, 89n.

²³ Na tyto staré rozdíly v užívání kondicionálu a na možnost cizího vlivu upozornil již A. A. Potebnja, o. c., 279n.

